

PAPP INGRID

A *Praxis pietatis* cseh nyelvű fordítása

Lewis Bayly *The Practice of Pietie* című könyvének *Praxis pietatis* címmel megjelent cseh nyelvű fordítását Joannes Amos Comenius készítette el. Comenius nem az angol eredetiből, hanem annak német fordítása alapján dolgozott. A német kiadás Bayly művének nem a legkorábbi fordítása volt: megelőzte azt a holland 1620-ban, a francia 1625-ben.¹ Fontos közvetítő szerepet játszott viszont a német nyelv: nemcsak a cseh, hanem az 1647-es lengyel fordítás is német szöveg alapján készült.² Pontosan nem tudjuk, hogy mely kiadást vette alapul Comenius, azonban fordításának vannak olyan jellegzetességei, amelyek alapján néhány nyomtatványra szűkül a kör. A könyvnek több német nyelvű fordítása is készült, mindegyik a fordító megnevezése nélkül, némelyik a református, némelyik a lutheránus felekezetűek számára. Elsőként a reformátusok figyeltek fel Bayly könyvére. Az első német fordítást Bázelen adták ki 1628-ban, olyan sikerrel, hogy a következő évben két újabb kiadásban, többek között Zürichben is kihozták. Az ezt követő kiadástörténet tartogatja az igazi meglepetést Bayly szövegének ismerői számára. 1631-ben ugyanis Bayly könyvének második részét is megjelentették német fordításban, bázeli–Frankfurt am Main-i közös kiadásban. Márpedig a modern olvasó pontosan tudja, hogy Bayly könyvének *nincs második része*. Amit ezzel a címmel kiadtak, és ami nyilvánvalóan a felkapott kegyességi munka sikerének meglovagolására tett sikeres kísérletnek bizonyult, az egy másik angol teológus nevéhez köthető. Ez a második rész ugyanis Joseph Hall *The Art of Divine Meditation* című munkájának a német fordítása.³ 1743-ig a *Praxis* legalább hatvanhárom német kiadása mind ezzel a kiegészítéssel együtt jelent meg, sőt az 1668. évi olasz fordítás (*La Pratica di pietate*) is ugyanígy járt el. Egyedül egy korai strassburgi kiadás nevezte meg Hallt, a többiben nyoma sincs a nevének.⁴ Nem lehet tudni, hogy ki volt az, aki Hall szövegét a *Praxis pietatis* második részeként megnevezve összekapcsolta Bayly művével. Hans Leubénak, aki a kérdéssel a 20. század első negyedében részletesen foglalkozott és

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány az NFIH Posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztostott támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

1 ESZE Tamás, „A magyar *Praxis pietatis*: Kiadástörténeti tanulmányok”, *Könyv és Könyvtár* 3 (1963): 43–79, 44.

2 Lewis BAYLY, *Praxis Pietatis: to iest Cwiczenie Pobożności* (Toruń, 1647).

3 Jan UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, *Časopis Matice Moravské* 55 (1931): 371–417, 380.

4 Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, MHRA Texts and Dissertations 66 – Bithell Series of Dissertations 29 (Leeds: Maney Publishing for the Modern Humanities Research Association and the Institute of Germanic and Romance Studies, University of London, 2006), 74–75.

Hall szerzőségét 1924-ben felismerte, sem sikerült kiderítenie.⁵ Kizárólag a második rész fordítójának a személyére volt egy lehetséges megoldása. Leube úgy vélte, hogy ez a fordító Justus Gesenius (1601–1673) irénikus felfogású lutheránus teológus. Mindenesetre a svájci kiadások a kontinentális kálvinizmus olvasóközönségét voltak hivatottak kiszolgálni. De már ugyancsak 1631-ben megindult a lutheránus német fordítás megjelentetésének története is Lüneburgban, s itt második részként éppúgy felhasználták Hall munkáját.

Hall nevének és munkájának bevonása a magyarországi ismertséggel bíró szerzők és tendenciák körébe nem jelentéktelen mértékben jelent gazdagodást a kor irodalmi és szellemi összetevőire nézvést. A hazai szakirodalomban Turóczy-Trostler József a Senecát felelevenítő keresztény sztoicizmus egyik meghatározó szerzőjeként hivatkozott rá, akinek a korabeli tekintélyét Lipsiuséval tartotta összemérhetőnek.⁶ Ennél ma jelentősebbnek mutatkozik az a körülmény, hogy Hall volt a puritánus meditációirodalom legkorábbi képviselője. E műfaj és tematika németországi meggyökerezését ma egyértelműen a Bayly fordításához kapcsolt Hall-mű hatására vezeti vissza a szakirodalom. Újabb értékelés szerint meghatározó jelentősége van a pietista introspekció és önelemzés gyakorlatának kialakításában, ami pedig a régiség irodalmi terepén az individualizmust és a szubjektivitást előtérbe állító én-értelmezés és az affektív-emotív irodalomhasználati módozatok irányába vezető út egyik legfontosabb állomása. Ma Hall németországi szerepét akként látja a kutatás, hogy jó egy évszázaddal megelőzte és intenzíven előkészítette a hozzá hasonlóan puritán devóciós háttérű – bár vele természetesen nem összemérhető esztétikai minőségű – Milton befogadását, amely Johann Jakob Bodmer német fordítása által ment végbe.⁷ Az utóbbinak a Johann Christoph Gottscheddel kibontakozó vitában lefolytatott mérlegelése a 18. századi német irodalmi tudományosság egyik legfontosabb eszmei tájékozódási művelete, amelynek – amint Tarnai Andor kutatásaiból tudjuk – Batsányi János és Rájnis József vitája szempontjából is meghatározó a jelentősége.⁸

Comenius állandó kapcsolatot tartott fenn a német teológusokkal, ezért feltételezhető, hogy fordításának elkészítéséhez először az 1628-as vagy 1629-es kiadások valamelyikét vette alapul, amelyek még csak az első részt tartalmazták. Ezért Comenius 1630-ban Lesznóban cseh nyelven megjelent első kiadása is csak Bayly szövegét hozta.⁹ A cseh testvérek közösségének teológiai pozíciója jóval közelebb állott a kálvinista egyházéhoz, mint a lutheránusokéhoz,¹⁰ ezért nem meglepő, hogy Comenius a bázeli *Praxis pietatis*ok közül választott. Ezt bizonyítja, hogy a cseh fordítás tartalmazza a szombat megszentelésével foglalkozó részt a kálvinista fordításhoz hasonlóan, szemben

5 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

6 TURÓCZY-TROSTLER József, „*Keresztény Seneca*: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 61 (1937): 25–75.

7 DAMRAU, *Reception of English...*, 1–12.

8 TARNAI Andor, „A deákos klasszicizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63 (1959): 67–83.

9 JAN AMOS KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Leszno], [1630]) (Knihopis 1015).

10 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

a lutheránus kiadásokkal, amelyekből ez a rész kimaradt.¹¹ Bayly művének német fordítása nem szó szerinti fordítás, azonban apróbb változtatások ellenére (például az egyházatyáktól és az autoritásnak számító egyházi személyektől származó idézeteket nem veszi át), és a fordító közepes tehetségének dacára lényegi átalakítás nem történik a szövegben. Általánosan elmondható, hogy ha a német fordító az angol nemzetre vonatkozó helyeket talált a szövegben, akkor általános érvényűvé fogalmazta át a szövegrészt, például a királyi család felsorolását a reggeli imában minden uralkodóra és vezetőre vonatkoztatta.¹² Bayly eredeti szövegében több helyütt megfogalmazódott a katolikus egyházzal szembeni éles kritika. A német fordító ezeken a helyeken az általánosítás módszerét használta, és tartózkodott az élesebb megfogalmazásoktól.¹³ A fordítás módosította Bayly fejezetbeosztását is (negyvenhat fejezetre tagolta az eredeti negyvennégyes beosztást). A német fordító és Comenius közötti közös vonás, hogy mindketten a kegyesség gyakorlati megélésére helyezték a hangsúlyt, ezért szövegeikben az elméleti részeket sok esetben rövidítették, sőt ki is hagyták, és praktikus kegyességgyakorlási példákkal bővítették ki a fordításaikat. Mindez végül azt eredményezte, hogy Comenius az angol eredeténél is kevesebb, negyvenkét fejezetre tagolta a maga munkáját.

A cseh fordítás első, lesznói kiadása datálatlan címlapú. Szokásos datálásának alapját Comenius ajánlása adja, amelyet 1630-ban keltezett. A cseh könyvészet ma számon tartja ennek a kiadásnak egy szedési-tördelési variánsát is, amelyet 1630-ra vagy 1631-re tesznek.¹⁴ Mindkettőben csak a Bayly szövegére visszamenő első rész olvasható. Ugyanez van meg a trencsényi exuláns nyomda 1637 körül kinyomtatott kiadásában is, amely e nyomda egyik legkorábbi kiadványaként ismeretes.¹⁵ Ugyanebben a nyomdában készült el, feltehetően 1641-ben, a cseh *Praxis pietatis* második részének az első olyan kiadása, amelyből ma példány ismeretes.¹⁶ Ez a kiadás az 1633-as évszámot viseli a címlapján, ezért a könyvészeti számbavétel kezdetben ehhez az évhez osztotta be, nem véve tudomást róla, hogy a nyomdász ajánlása 1640-es keltezésű, továbbá hogy a munkához csatolt imádságos függelék belső címlapján 1641 olvasható. Ilyesformán viszont a címlap 1633-as évszáma vagy a cseh fordítás elkészítésének évszáma lehet, vagy egy korábbi, nem Magyarországon (hanem esetleg Lesznóban) készített kiadásé. Ha volt ilyen korábbi kiadás, az ma ismeretlen. A Hall szövegének német fordítása alapján készült második rész legkorábbi cseh nyelvű kiadását tehát ma az 1641-es trencsényi nyomtatásból ismerjük.¹⁷ Ezt követően legközelebb csak 1661-ben Amszterdamban nyomtatták ki Comenius *Praxis pietatis*át, ez volt a szerző életében megjelent

11 Uo., 381.

12 Uo., 393.

13 Uo., 382.

14 Knihopis 1015a.

15 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1637]) (RMNy 1702).

16 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest Knjžky o Cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1641]) (RMNy 1906).

17 További részletkérdés, hogy az 1633. évre feltett kiadás természetesen nem volt Trencsényben lokalizálható, mert ott ekkor még nem működött nyomda. Így ezt a kiadást a korábbi könyvészeti szakirodalom lőcseiként tartotta nyilván. Lásd a helyesbítést: RMNy App 149.

utolsó kiadás.¹⁸ Újabb kiadás a cseh testvérek szeniora, Jan Teofil Elsner támogatásával valósult meg 1754-ben Berlinben. Egy 1959-es cseh bibliográfia a cseh *Praxis pietatis* tizenkét kiadását tárta fel.¹⁹ Ideje volna valamennyit egységes filológiai módszerekkel, autopszia alapján megvizsgálni.

Az 1637 körül kiadott első rész szerkezetét tekintve címlevélből, köszöntőversből, a cseh fordító előszavából (*Předmluva vykladače českého*), a német fordító előszavából vett részletből (*Z Předmluvy německého vykladače*), tartalomjegyzékből, negyvenkét fejezetből, az *Ad pium lectorem* című záróversből és három énekből áll (*Písnička nejpřednější dobrodiní Boží potěšně vypravující! Pod melody zialmu 91.; Druhá. Jako: Příkazateli Ježíši; [Písnička] z německé*). A címlevelének hátlapján a Pirnába menekült cseh exuláns, Georgius Colsinius cím nélküli, latin nyelvű köszöntőverse található, amely miatt komoly vitába keveredett a szintén cseh exuláns prédikátorral, Samuel Martinival (1593–1639). A vita részleteit a későbbiekben vázoljuk. Ezt követi a Joannes Amos Comenius monogramjával ellátott előszó. A korszakban előszeretettel használt topossal indítja az írást. Szentírási helyeket sorakoztat fel, hogy bizonyítsa, elkövetett bűneik miatt bünteti egyházát és népét az Isten (háborúval, betegséggel, éhezéssel és szétszórással), azért, hogy megbánják bűneiket és ájtatosságban megújuljanak. Isten haragjának kiáradását a szétszóródott cseh nép maradékának szomorú sorsával szemlélteti, amelynek most bűnei miatt kell minden nemzetnél nagyobb szenvedést elviselnie. A fehérhegyi csatában elszenvedett vereségre utal, amely megpecsételte a protestáns cseh nemesi és értelmiségi réteg sorsát, és a szerzőt magát is száműzetésbe kényszerítette.

Fordítása elkészítését és a nyomtatvány kiadását azzal indokolja Comenius, hogy igaz ájtatosságra és az Isten tökéletesebb megismerésére akarja vezetni népét. Felsorolja azokat a nemzeteket, amelyek nagy elismeréssel fogadták e könyv fordítását: angol nyelven több mint harmincszor adták ki, francia és német nyelven is megszámlálhatatlanul sokszor megjelent. Az 1630-as kiadású lesznoi *Praxis* nem részletezi a cseh nyelvű fordítás kiadástörténetét. Ezzel szemben az 1637-ben Trencsénben kinyomtatott kiadványban kétszer is előkerül a cseh kiadás, amelyet a szöveg harmadik kiadásaként jelöl meg a szerző. A lesznoi és a trencsényi kiadás között *A cseh fordító előszavában* és az azt követő *A német fordító előszavában* csupán ez a kiadástörténeti rész jelent tartalmi változtatást. Egyébként kizárólag ortográfiai különbségek lelhetőek fel (például Effaraymovi – Effaraimovi, gest – gt, S. – Swatý).

Comenius részletesen leírja fordításának módszereit az előszavában. Nem titkolja olvasója előtt, hogy fordításában a német *Praxis pietatis*hoz képest vannak kihagyások és egy-egy részlet áthelyezésre került, amit azzal indokol, hogy a kegyesség gyakorlati megélésében kívánt útmutatást adni, ezért ennek megfelelően sem a fejezetek számára, sem a szavak sorrendjére nem ügyelt, sokkal inkább a rövid és hatásos megfogalmazásokra törekedett. Azzal érvel, hogy maga Bayly sem bánná munkája ilyen jellegű átdol-

18 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, čili jak se cvičit v pravé zbožnosti* (Praha: Ekumenická rada církví v ČR, 1992).

19 Emma URBÁNKOVÁ, *Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a museích* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959).

gozását, mivel megvilágosodott ember volt, és a cseh nemzetnek és nyelvnek ez szolgál leginkább hasznára. Már az előszóban megfigyelhetjük Comenius nemzetfogalom-használatának egy rendkívül érdekes és valószínűsíthetően exuláns létéből származó aspektusát. A *cseh nemzet* vagy *cseh nyelv* szintagmákban a *cseh* szót minden alkalommal vastagított nagy betűkkel emelte ki, azonban a szó minden esetben a közeli múlt leírására szolgál. Amikor a jelen történéseiről vagy a fordításról ír, akkor a *nemzetünk* és *nyelvünk* kifejezéseket használja. Mind a lesznói, mind a trencsényi nyomtatványban megjelenik ez a különbségtétel. A menekültekben a Lengyelországba és az Alsó- és Felső-Magyarországra való kényszerű áttelepülés komoly identitásválságot idézett elő, amely reprezentációs törekvéseikben is tetten érhető. Comenius a cseh protestáns értelmiségi réteg egyik kiemelkedő alakjaként ugyan büszke volt a cseh nemzethez való tartozására, azonban nagyon árnyaltan érzékelteti munkájában a nyelvileg rokon nemzetbe és nyelvbe való beolvadás folyamatát.

Ezt követi egy részlet egy lap terjedelemben abból a szövegrészből, amelyet Comenius tévedésből a német fordító előszavának tartott, holott az Bayly eredeti szerzői szövegének a része.²⁰ Ebben a részben megismétlődik a kiadásról elmondott néhány sor, azonban – nem meglepő módon – a német kiadást nem részletezi a szöveg. A kiemelt rész második felében az olvasó serkentése és biztatása történik, hogy mielőbb lásson neki az olvasásnak, hiszen senki sem tudhatja, hogy mikor éri a halál, és jaj annak, akit felkészületlenül ér.

A tartalomjegyzék negyvenkét fejezetre osztja a főszöveget az alapul vett német nyelvű *Praxis pietatis* negyvenhat fejezetével szemben.²¹ A könyvet Georgius Colsinius *Ad pium lectorem* című verse és három ének zárja.

A második részt szintén a Václav Vokál által vezetett trencsényi nyomdában adták ki 1641-ben. Ezt Comenius az 1637-ben megjelent *Praxis* folytatásának szánta, a címlap tanúsága szerint az első rész fordításához hasonlóan az angol és a francia nyelvről lefordított német nyomtatványt vette alapul a cseh szöveg elkészítéséhez. A cseh szakirodalom úgy vélekedik, hogy Comenius egy olyan német fordításból dolgozott, amelyben megtalálható volt Bayly és jelöletlenül Hall műve is, és a fordítása során nem volt tudatában annak, hogy két különböző szerző művét fordítja.²² A második rész címlévből, dedikációból, a keresztény olvasóhoz címzett előszóából (*Předmluva k Křestanskému Čtenáři*), tartalomjegyzékből, harminckilenc fejezetes főszövegből áll, amely után még mintaelmélgések következnek: a halálról való gondolkodást

20 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 379.

21 A Bayly angol eredetijével való összevetés megkönnyítésére közöljük Comenius beosztásának azzal való megfeleléseit: Bayly első fejezetének Comenius első és második fejezete felel meg, a másodiknak a harmadiktól a hetedik fejezetig tartó szöveg, a harmadiknak a nyolcadik, a negyediknek a tizenkettedik, az ötödiknek a tizennegyedik, a nyolcadiknak a tizenhatodik, a kilencediknek a tizenhetedik, a tizenkettediknek a tizennyolcadik, a tizennegyediknek a tizenkilencedik, a tizenhatodiknak a huszadik, a tizenhetediknek a huszonegyedik, a huszonegyediknek a huszonkilencedik, a huszonharmadiknak a harmincegyedik, a huszonegyediknek a harminckettedik, a huszonhatodiknak a harmincnyolcadik, a harmincharmadiknak a harminchetedik, a harmincnyolcadiknak a harmincnegyedik, a harmincnegyediknek a harmincnyolcadik, a harmincötödiknek és a harminchetediknek a harminckilencedik, a negyvenharmadiknak a negyvenkettedik. Uo., 386.

22 Uo., 380.

tanító harminc példa (*Giný pěkný příklad Přemýšlowánj, o smrti...*) és huszonkét tudnivaló (*Některá pěkná powěděnj k smrti...*), majd az öröklétről való elmélkedésre tizenhét példa (*Giný pěkný příklad Duchownjho přemýšlowánj o věčnosti*), utóbbiak a D. F. G. P. monogrammal ellátva.

E második kötethez a nyomda tulajdonosa, Václav Vokál írt dedikációt, Margaréta Záhradeckának, Katěřina Záhradeckának és Lidmilla Lavinovának ajánlva a művet. Az Alsó-Magyarországra menekült értelmiségi réteg reprezentációs törekvéseinek kiemelkedő példája a Vokál által írt dedikáció. Már maga a *Praxis pietatis* első részének az éppen létrejövő nyomdában való megjelentetése szimbolikus jelentést hordozó cselekedet volt, amely az elkülönülés és a beolvadni vágyás kettősségét hordozta. A kényszerűségből letelepedő cseh exulánsok egyrészt büszkék voltak cseh nemzetükre, nyelvükre és történelmükre, másrészt szükségszerűen keresték a befogadó rokon nyelvű közösség elfogadását és támogatását is, hogy viszonylagos békében élhessenek velük. Vokál dedikációjában is megragadható ez a kettősség. A Záhřadeckýek és a Lavinovýek a Trencsénben és környékén letelepedő nemesi réteg kiemelkedő családjai voltak, akiknek komoly vagyont sikerült átmenekíteniük Csehországból, és ennek megfelelő körülményeket próbáltak kialakítani a befogadó városban, ami komoly ellenérzéseket váltott ki a gazdagabb polgárok körében.²³ A dedikáció címzettjeként megnevezett cseh honfitársaihoz hasonló vagyonnal és tekintéllyel Vokál nyilván nem rendelkezett, az ajánlás mégis összekapcsolta velük, úgy azonban, hogy a kinyomtatott munka a cseh irodalmi nyelvet használó helyi szláv nyelvű közösség egészének épülésére is szolgált. Vokál kiemeli, hogy a *Praxis* második részének kinyomtatása a saját költségén történt, hogy Isten dicsőségére, a cseh nemzet javára és a cseh nyelvet használók kegyes épülésére váljon. Azt sem hallgatja el, hogy az 1637-es kiadás nagy sikert aratott, és nagy példányszámban kelt el. Feltételezhetően ennek a sikernek is köze volt ahhoz, hogy négy év elteltével kinyomtatta a könyv második részét.

A dedikációt a keresztény olvasóhoz címzett előszó követi, amely a címlevélben hangsúlyosan kiemelt fordításról nem tesz említést, hanem az igaz ájtatosság és kegyesség gyakorlati tudnivalóit hangsúlyozza. Őt olyan, Istennek tetsző cselekedet sorol fel, amelyek nélkül az emberek még az ájtatos megnevezésre is méltatlanok, ezek: a bűnhődés és bűnbánat, az imádság és hálaadás, az alamizsna adása, az Isten szavának szeretete és végül a kereszték és megpróbáltatások türelmes viselése. Az emberek napközben a munkájukkal vannak elfoglalva, és nem szánnak időt Istenre, azonban csak azok képesek minden körülmények között megvigasztalódni, akik naponta legalább negyedórát a lelkükkel és Istennel foglalkoznak. Jaj azoknak, folytatódik az előszó, akik egész életükben mértéktelenül élnek, mert Isten nélkül kell meghalniuk és számot adniuk cselekedeteikről. Ez a könyv nem nekik, hanem azoknak az ájtatos embereknek íródott, akik képesek minden este lerakni testi és világi dolgukat, az Isten és az ég felé

23 Pavel HORVÁTH, „Novšie údaje o pobyte českej pobelohorskej emigrácie v Trenčine a na okolí”, in *Trenčín: Remeslá, tlačiarno, architektúra*, zost. Milan ŠIŠMIŠ, 164–184 (Bratislava: Vydavateľstvo Alfa, 1985), 179; PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédék a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 136–143.

fordulni. Az előszót harminckilenc fejezet követi, amely ájtatos és kegyes emberek számára próbál útmutatást adni a befejező különféle példákkal együtt.

A két trencsényi nyomtatvány könyvészeti ismertetése után szükséges bizonyos mértékig tartalmuk bemutatása is. A Comenius-féle *Praxis pietatis* első könyvének első fejezeteiben az alapvető teológiai és dogmatikai tételek összefoglalása található, amelyet minden hívőnek ismernie kell. Ilyen például az Isten lényege tíz pontban kifejtve, valamint az Úristen tulajdonságai huszonhét pontban kifejezve. Ezután kezdődik az általános emberi sors leírása. Minden a bűnbeeséssel romlott el, s Ádám és Éva édenből való kiűzése óta minden ember osztályrésze a halál. Az ember gyermekként értelem nélkül éli az életét, felnőttként a kötelességek, a törekvések és a kísértések között próbál helytállni. A bűnös ember azonban a hiábavalóságokon gondolkodik, és a sátán csábítja kísértésekre a szívét. Az élet nehézségeit, betegségeit és fájdalmait a halál és az ítélet követi, ahol a sátán felsorolja, mintha listáról olvasná, az elkövetett bűnöket. Ítéletet mondanak a bűnös ember fölött, az Isten baljára állítják, és az örök kárhozat lesz az osztályrésze. Ezzel szemben az ájtatos életet élő emberek az Isten kegyelmébe jutnak és öröklik a mennyei királyságot. Az ájtatos emberek háromféle állapotban vannak haláluk után: az első a haláluktól a feltámadásig, a második a feltámadástól az ítéletig, a harmadik az ítélettől örökké tart. A kilencedik és a tizedik fejezet hosszan részletezi az ájtatos emberek halál utáni dicsőségét. Bibliai idézetek segítségével írja le azokat a körülményeket, amelyek az Isten mellett hűségesen kitartókat várják az égi hazában. Az Istenhez való csatlakozás a kiválasztottak számára az égi Jeruzsálemben való életet és örök igazságot jelenti, Krisztussal fogják ünnepelni a pokol, az ördög és a világ fölötti győzelmet, a testük ragyogni fog, mint Krisztusé, az angyalokkal együtt fogják ünnepelni az Úr örök napját és a szentháromság dicsőségét. A következő fejezet megszólítja a bűnös embereket: bánják meg bűneiket, ha ezt megcselekszik, az Isten megbocsát és örök életet ad, ahogyan a latorral is tette. A bűnös embereket hét akadály tartja távol a bűnbánattól: egyes hitbéli cikkelyek téves értelmezése, a vezető személyiségek rossz példája, az Isten béketűrése és türelme, a téves bizalom az Isten kegyelmében, a rossz társaság, a késő bánat és a bizalom a hosszú életben. A tizenharmadik fejezet huszonhat pontban fejt ki, mit kell tennie a bűnösnek, hogy a bűn rabszolgaságát lerázza és az ájtatos élet felé forduljon.

A következő fejezet részletezni kezdi, hogyan kell ájtatos életet élnie az embernek. A napok, napszakok és minden élethelyzet helyes megélésében gyakorlati tanácsokkal látja el az ájtatos életet élni kívánó embert. Minden nagyobb egységet egy hosszabb és egy rövidebb ima zár le. Reggel, amikor felébred az ember, be kell csuknia szíve kapuit, nehogy világi gondolatok jussanak eszébe. Istennek kell lennie az első helyen, ezért fontos, hogy az ember minden reggelt imával és a Szentírás olvasásával kezdjen. Tizenöt pont foglalja össze, mi az, amin gondolkodnia kell ébredés után; ilyen például, hogy ugyanolyan könnyen ébred majd fel a feltámadáskor, mint reggelenként. A tizenhatodik fejezet áttér arra, hogyan kellene a napjait megélnie. Azt tanácsolja, hogy ne tűzzön ki maga elé túl nagy célokat, mert ha el is éri azokat, nem válik a hasznára. Nem a kényelemre és kellemes dolgokra kell törekednie, hanem azokra, amelyek az ájtatos élet kívánalmainak megfelelnek. Az embernek az örök élet felé kell igyekeznie, és nem az

evilági igazságot és az emberek tetszését kell elnyernie. Emlékeznie kell arra, hogy Isten mindenkinek megfizet az ítékezés napján, kinek-kinek az érdeme szerint, ezért az egész életét Istenre kell bízni. A tizenhetedik fejezet részletezi, hogy a nap elteltével hogyan kell elmélkednie, hiszen egy nappal közelebb jutott a halála órájához. Este őszintén meg kell vallania bűneit, a mások iránt táplált haragot el kell engednie, mert emlékeznie kell arra, hogy sokan, akik aludni térnek, már nem ébrednek fel. Azt tanácsolja, hogy minden ájtatos ember olvasson el egy fejezetet a Szentírásból, majd imádkozzon, és csak így térjen nyugovóra. A tizennyolcadik fejezet az ájtatos gazda kötelességeiről beszél, amelyekkel háza népét vezeti és irányítja, ahogyan Jézus, a jó pásztor tette. Ezt követi az ájtatos gazda reggeli imája. A tizenkilencedik fejezet részletesen kifejti, hogyan kell az ájtatosságra figyelni evés előtt, evés során és evés után. Először is emlékeznie kell az embernek, hogy nem azért él, hogy egyék, hanem azért eszik, hogy éljen.

Ezt követően a könyv áttér a vasárnap megünneplésével kapcsolatos tanácsokra és az ájtatos emberek számára nélkülözhetetlen teendőkre. Hat fejezetben fejti ki, mi a vasárnap, és hogyan kell megpihennie a keresztény embernek; melyek azok a tevékenységek, amelyek nem sértik az Isten parancsait; melyek azok a szentírási helyek, amelyek a vasárnap megünnepléséről szólnak; hogyan kell az istentiszteleten részt venni. A vasárnap megünneplését Jézustól eredezteti, aki a zsidók szombati pihenőnapja helyett a vasárnap megünneplését hagyta meg a keresztényeknek. Szentírási helyek mutatnak rá arra, hogy Jézus Krisztus a feltámadását követően két vasárnap jött el tanítványaihoz, megáldotta őket és kiárasztotta rájuk a Szentlelket. Lukács evangélista szerint Jézus Krisztus – amikor megjelent köztük és tanította őket – választotta a szombat megünneplése helyett a vasárnapot.²⁴

A következő nagyobb egység, a huszonhetedik fejezettől a harmincharmadik fejezetig a bűnbánatra, a böjtre és az úrvacsorára való felkészülést részletezi. Minden ájtatos ember számára különösen fontos, hogy elmélyüljön hitében, hiszen – ahogyan a *Praxis* fogalmaz – az emberi szív olyan, mint a hangszer, amelyet újra kell hangolni. A böjtöt a keresztény ember saját akaratából választja, hogy megtisztuljon a lelke. A böjt idején el kell fordítania tekintetét a hiábavaló dolgokról, amilyen például az ünnepi ruha viselése vagy a szórakozás, és a lelki megújulásra kell törekednie. Ezzel szorosan összefügg a bűnbánat, amikor őszinte szívvel megvalljuk bűneinket és kérjük Isten megbocsátását. A keresztény ember csak megtisztult lélekkel járulhat az úrvacsorához. A harmincadik fejezet fejti ki az úrvacsorára vonatkozó kálvinista tanokat, amelyek Jézus testének szimbolikus jelenlétét részletezik.²⁵ A mű más részeiben kizárólag utalásszerűen kerülnek elő a kálvinista teológiai tételek, ennek oka, hogy sem Bayly, sem Comenius nem vitát kívánt generálni, hanem a kegyesség gyakorlati megélésében próbált irányutatást adni.

A *Praxis pietatis* utolsó fejezetei a betegséggel körbevett keresztény ember helyes magatartásához adnak tanácsokat. Minden betegség Istentől származik az emberek bűnei miatt. Azt tanácsolja, hogy mindazok, akiket betegség kínoz, vonuljanak el egy

24 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

25 Uo., 92.

csendes helyre, forduljanak magukba és keressék meg önmagukban azokat a bűnöket, amelyek miatt az Isten büntetését el kell szenvedniük. Ezt követően kérik Urukat, hogy bocsásson meg nekik, és ha úgy akarja, gyógyítsa meg őket. Ha a gyógyulás végbemegy, akkor adjanak hálát az Úrnak, és ne vétkezzenek többé. Ha a gyógyulás nem megy végbe és a halál elkerülhetetlenné válik, akkor imádkozzanak az Istenhez és ajánlják a lelküket az Úr kezébe. Végül az utolsó fejezet a mártírokról ír, akik Jézusért áldozták fel életüket, ezért kiérdemelték a dicsőség koronáját. A negyvenkettedik fejezetet két nagyobb bekezdés követi: előbb a hívő lélek beszélgetése Krisztussal a szenvedése és halála titkáról (*Rozmlauwánj Duše wěřjcy s Krystem, o Tagemstwjch Utrpenj a Smrti geho*), majd imádságos formában való gondolkodás az Úr szenvedéséről és haláláról (*Giné Přemyšlowánj o Utrpenjch a Smrti Páne w zpusobu modlitby*). Bayly ezzel a két résszel zárta le a művét.

Nem tudhatjuk, hogy Comenius tudta-e, hogy a *Praxis pietatis* folytatásaként lefordított kegyességi munka nem Bayly műve. Az azonban bizonyos, hogy Hall a gondolatmenetet ott folytatja, ahol Bayly műve abbamaradt. A *přemyšlování* (gondolkodás, elmélkedés, töprengés) alapszóvá válik a *Praxis* folytatásaként lefordított műben, számos címben szerepel ez a kifejezés, és erre építi fel Hall mondanivalójának központi kérdését, vagyis azt, hogyan, milyen módon, hol és miről kell elmélkedniük mindazoknak, akik igaz kereszténynek vallják magukat. A szerző szerint minden ember vágyik az Isten ismeretében való elmélyülésre, azonban saját gondolkodás és elmélkedés nélkül ez lehetetlen. Harminckilenc fejezetben részletezi, hogyan kell Istennek tetszően elmélkedni, gondolkodni, és úgy vélekedik, hogy ez az egyetlen módja annak, hogy az ember eljusson az igaz kereszténységre és az igaz ájtatosságra.²⁶ Ebből ismerhetjük meg, hogy vándorok és jövevények vagyunk. Minden elmélkedés váratlan okokra vezethető vissza, azonban nem kell elfeledkezni arról, hogy minden ember különbözőképpen reagál az őt körülvevő világra, és ezáltal eltérő gondolatokra jut. A szerző arra próbálja serkenteni az olvasót, hogy mindennapi cselekvésévé váljon az elmélkedés, sőt bűnbánat előzze meg az Isten felé fordulást. E gondolatmenetben hasonlóságot mutat Bayly művével, amelyben az úrvacsora és az Istenhez való fordulás csak akkor következhet be teljesen, ha igaz bűnbánat és böjt előzi meg. Több részletében is hasonlóan mutatkozik a két mű: Bayly a bűnbánat és a böjt rejtett módon való megélését javasolja, ahogyan Hall is, aki az elmélkedést zárt ajtók mögött képzelel el. Mindkét szerző az tanácsolja, hogy ne földi dolgokra gondoljon az ember, hanem forduljon inkább az ég felé, mert az sokkal dicsőbb, és több hasznot hoz.²⁷ Mindkét rész szerzője egyetért abban, hogy az imádkozás és a Szentírás olvasása nagyban elősegíti az elérni kívánt eredményt, ezek az igaz kegyességgyakorlás hasznos módjai. Az elmondottakból látható, hogy a két mű gondolatmenete több ponton egyezik, és egymást erősítve fejtik ki a kálvinista alapokon nyugvó tanítást, amely a kegyességgyakorlás mindennapi megélésére helyezi a hangsúlyt.

A következő részben a német és a cseh fordítás egymáshoz való viszonyát szeretnénk szemléltetni három szövegpéldán keresztül. A példákat Bayly művének három

26 COMENIUS, *Praxis pietatis, čili...* (1992), 141.

27 Uo., 149.

meghatározó részéből vettük. A könnyebb áttekintés érdekében az angol eredetit, Medgyesi Pál magyar fordítását, a német fordítást és a cseh fordítást is közreadjuk. A példák bemutatják a fordítások viszonyát Bayly művéhez és Comenius cseh nyelvű fordításának viszonyát a német *Praxis pietatis*hoz. A szövegpéldák könnyebb követhetősége végett megadjuk a cseh változat általunk készített modern magyar fordítását is.

Az első szövegpélda az a szövegrész, amely Petrőczy Éva tanulmánya²⁸ és Kecskeméti Gábor arra tett reflexiói²⁹ óta kiemelt helynek számít Medgyesi fordítói teljesítményének megítélésében. Bibliai hivatkozást nem tartalmaz, viszont Bayly invenciózus gondolatformálását és stilisztikai erejét is jól szemlélteti:

What wast thou being an infant, but a brute, having the shape of a man: was not thy body conceived in the heat of lust, the secret of shame, and stain of original sin? and thus wast thou cast naked upon the earth, all imbrewed in the blood of filthinesse, (filthy indeed: when the Son of God, who disdained not to take on him mans nature, and the infirmities thereof: yet thought it unbesemed his Holinesse, to be conceived after the sinfull manner of mans conception.) So that thy mother was ashamed to let thee know the manner thereof: What cause then hast thou to boast of thy birth, which was a cursed pain to thy mother, and to thy self the entrance into a troublesome life? the greatnesse of which miseries, because thou couldest not utter in words, thou diddest expresse (as well as thou couldest) in weeping teares.³⁰

Mi voltál te anyád méhében egyéb, mint egy oktalan állat emberi formában lévén; nemde nem a gonosz kívánságoknak titkos szégyenének és az eredendő bűn fertelmének melegségében fogantattál-é? Mezítelenül vettettél e földre, azaz undokságnak vérébe bekevertetettvén. (Undokságnak mondom bizony, mert mikor az Isten Fia, aki nem útalá az emberi természetet, minden bűn nélkül való erőtelenségével együtt magára felvenni, fogantatnék, illetlennek tetszett az ő szentségéhez, hogy egyéb embereknek bűnös fogantatásoknak módja szerint fogantatnék.) Úgyannyira, hogy a te anyád szégyenlette annak módját néked tudtadra adni. Mi okod vagyon tehát születéseddel való kérdésedre, mely anyádnak ISTEN átkából származott fájdalom vala, magadnak pedig csak háborúságos életre való jövedeled? Mely nyavalyásságodnak nagy voltát, mivel akkor nyelvvel ki nem beszélhetted, keserű sírásoddal (amint lehetett) jelentetted ki.³¹

28 PETRŐCZI Éva, „Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 634–649.

29 KECSKEMÉTI Gábor, „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 158–169.

30 LEWIS BAYLY, *The Practice of Pietie* (Amsterdam, 1642), 42.

31 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, azaz Kegyesség gyakorlás* (1636), kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói 4 (Budapest: 1936), 63–64.

So viel deine Kindheit belangt: Warestu damahls auch wol anderst, als ein unvernünftig Thier, nur dass du demselben nit allerdings gleich gesehen? Bistu nicht eben so wol in der hitzigen Begierde, durch das Werck, dessen sich männiglich schämet, und welches von der Erstsünde herrühret, empfangen worden? Auff Erden bistu kommen nacket und bloss, in Blut und Unflat verwickelt. Und muss wol deine also seyn, dass auch der H. Sohn Gottes, der sonsten wahre Menschliche Natur und Schwachheiten nit verschmähet, sondern an sich genommen, nit hat wollen gleich dem sündigen Menschen in Mutterleib empfangen werden. Und wer wolte ohne Scham erzehlen, wie du geboren bist? Ach, was woltestu dich denn deiner Geburt rühmen und überheben, die deiner Mutter nur ein unaussprechlicher schmerzen, dir aber ein Eingang gewesen ist in ein elendes und mühseliges Leben, welches du, deines vorstehenden Jammers halben, also bald aus mangel der rede, so gut als du könntest, mit erbärmlichen Weinen und Thränen angeschryen hast.³²

*W dětinstwjswém zagisté nebyllis nerozumnému Howádku podoben? leč že postawa rozdílná byla. A zdali negsy w nečistotě a nečistým způsobem, začěž se gako wěc ožáhawau každý stydj, počat? Zdaližs z žiwota nahý, krwj toliko a nešwarami obwinutý, newyšel? A kdoby bez zapýřenj powědjti mohl, gak špinawé twé narozenj bylo? kteréž matce twé gen bolest přineslo, tobě pak w gjti způsobilo do bjdného žiwota, kterýžs také smutným kwjlenjm a žalostným pláčem začal.*³³

Jól látható, hogy Medgyesi magyar fordítása tökéletes tartalmi és hangulati hűséggel követi az angol eredetit, míg a német szöveg ismeretlen fordítója ugyan törekszik a tartalom szoros követésére, ám jóval gyakorlatlanabban, ügyetlenebbül szerkeszt, nyelvének kifejezőeszközeiben pedig messze elmarad az eredeti stilisztikai bőségétől és árnyaltságától. Ebben a német szövegben a legszokványosabb megoldásként kell regisztrálnunk azt, ami Medgyesinél gyakorlatilag sohasem fordul elő: egyes gondolati-tartalmi elemeknek szófajváltásokkal való, jóval kevésbé sikerült kifejezését. Lásd például a fogantatás körülményeinek kifejtését, amely Bayly szerint „in the heat of lust, the secret of shame, and stain of original sin” megy végbe, míg a német szerint „in der hitzigen Begierde, durch das Werck, dessen sich männiglich schämet, und welches von der Erstsünde herrühret”. Az angol három genitivusos szerkezetéből a

32 Lewis BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist Übung der Gottseligkeit* (Lüneburg, 1634), 36–37.

33 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 21–22. „Gyermekkorodban biztosan nem voltál oktalan állathoz hasonlatos? Talán csak alakban különböz. Vajon nem tisztátalanságban és tisztátalan módon – mint valamilyen ocsmány dolog, amit mindenki szégyell – fogantál? Vajon az életbe nem mezítelenül, csak vérrel és visszáságokkal körülfogva jöttél? Ki mondhatná azt el takargatás nélkül, hogy milyen mocskos volt a születésed? Ami anyádnak csak fájdalmat hozott, neked a nyomorúságos világra való érkezést, amely szomorú jajgatással és nyomorúságos sírással kezdődött.”

németben csak egy főnévi szintagma maradt meg (az is minőségjelzőivé átváltoztatva), míg a másik két szerkezet két-két főneve közül csak a birtokos főnevek jelentéstartalmát sikerült átmenteni, a középső szerkezetben azt is csak igévé alakítva („shame” – „schämet”). A nagyon markáns jelentéstartalmat és hangulatot sugárzó birtokolt főnevek (*secret, stain*) teljesen eltűntek. Ugyanakkor a harmadik főnévhez kapcsolt ige („herrühret”) már a sokadik olyan szóelem a terjengős mondat szerkezetben, amely fölösleges redundanciával szószaporítássá oldja szét az eredeti sűrű tömörségét. Ez a fölös bővelkedés számos ízben ismétlődik: így lesz a „naked” „nacket und bloss”, a „boast” „rühmen und uberheben”, a „troublesome” „elendes und mühseligen”, az „in weeping teares” „mit erbärmlichen Weinen und Thränen” és így tovább. Az is nagyon különböző befogadói hatást tesz, hogy a születés mocska „blood of filthiness”-e vagy „Blut und Unflat”, a szülési fájdalom „cursed pain”-e vagy „unaussprechlicher schmerzen”. Természetesen nem lehet feladatunk, hogy hasonló elemzésekkel végigkísérjük a német változatnak az angolhoz képesti további fogyatékoságait, sikerületlenségeit, kevésbé szabatos voltát, gyengébb kifejező erejét. Ehelyett a németből készített cseh szöveg sajátosságaira térve: nyilvánvaló, hogy Comenius törekvése nem értékelhető teljes és szabatos fordításként. Az angol, a magyar és a német szöveg között – az utóbbi minden pontatlansága ellenére – felismerhető a szövegszerű megfelelésre való törekvés. A cseh változat viszont olyan sűrűtmény, amely nagyfokú tömörítés eredményeként csak a gondolatmenet meghatározó fontosságú pontjainak kivonatát adja. A német felvezető mondatot a cseh egyetlen, inessivusi előjáróval ellátott főnévvel fordítja le („W dětinstwj”). A fogantatás mikéntjének előadásából nemcsak a testi vágy vagy egyáltalán bármely érzékletes részlet említése marad el és változik át az elvont *tisztátalanság* kétszeri említésévé („w nečistotě a nečistým způsobem”), hanem érdemi teológiai összetevőt is elhagy Comenius, nem emelve át mindennek az eredendő bűntől való származását. Ugyancsak teológiai természetű a cseh változat legfeltűnőbb hiánya: szemben a másik hárommal, ez az egyetlen szöveg, amelyből teljesen kimaradt az emberi természetet öltő Jézus és az ember fogantatásának szembeállítás, vagyis a szeplőtelen fogantatásra tett utalás. Szintén egészében maradt el a születéssel való kérdésre utaló tagmondat és a befejezésnek az az artisztikus beállítás, amely szerint a csecsemő keserves felsírása az emberi élet nyomorúságos voltának kifejezésére tett első, artikulálatlan kísérlet. Comenius az átvett mondatokban sem törekedett arra, hogy fordítást hozzon létre, hanem a lényegi részek leegyszerűsítésével és kiemelésével mutatta be a fogantatás és a születés körülményeit. Míg a német szövegben a szinonimákkal való feldúsítás és a halmozott mondatrészek jelzik a nyelvi bizonytalanságot, a cseh szöveg csaknem mindig tömörítő és egyszerűsítő („nacket und bloss” helyett csak „nahý”, „elendes und mühseligen” helyett csak „bjdného”; ugyanakkor a „mit erbärmlichen Weinen und Thränen” még bővült is mint „smutným kwjlenjm a žalostným pláčem”). Egyéb érdekes grammatikai különbségek is előfordulnak: míg a német szövegben az anya kimondhatatlan fájdalomra csak létigével állítódik, a csehben a „přineslo” igével mint az igei szintagma tárgya szerepel.

Második szövegpéldánk a könyv legelejéről, a legáltalánosabb dogmatikai tudnivalók köréből való, sok bibliai hivatkozással:

Although no creature can define what God is, because he is incomprehensible (Psal 143, 3), and dwelling in inaccessible light (1Tim 6, 16); yet it hath pleased his Majestie, to reveal himself in his Word unto us, so far as our weak capacity can best conceive him. Thus: God is that one (Deut 4, 35; item 32, 39; item 6, 4; Isa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5) spirituall (Joh 4, 24; 2Cor 3, 18) and infinitely (1King 8, 27; Ps 147, 5) perfect (Deut 32, 4) Essence (Exod 3, 14), whose being is of himself eternally (1Cor 8, 6; Actor 17, 25; Rom 11, 36).³⁴

Obwol keine Creatur in der gantzen weiten Welt zu finden ist, welche Gott beschrieben, und was Gott eigentlich seye, ergründen und ausssprechen köndte. Denn er ist unbegreiflich (Psal 145, 3–5), unnd seine Macht und Grösse ist unmöglich zuergründen: Und er wohnet in einem Liecht (1Tim 6, 16), dahin niemand kommen mag. So hat es doch seiner unaussprechlichen Göttlichen Mayestät gefallen, sich uns in H. Schrifft, so viel die Schwachheit unsers Verstands erdulden, und auffs beste fassen mag zu offenbahren: Aus demselben wissen wir nu, dass Gott ist ein einiges (Deut 4, 35. und 32, 39. und 6, 4; Esa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5), Geistliches (Joh 4, 24. und 2Cor 3, 7), Unendliches (Rom [!] 8, 27; Psal 147, 5), Vollkommenes (Deut 32, 4) Wesen: Welches ewig (Exod 3, 14; Jerem 23, 24), und von sich selbsten ist (1Cor 8, 6; Act 17, 25; Rom 11, 36).³⁶

Noha semmi teremtet állat az Isten micsoda légyen meg nem magyarázhatja, mivel megfoghatatlan (Psal 145, 3) és hozzámehetetlen fényességben lakozik (1Tim 6, 16) az Isten, mindazonáltal tetszett Őfelségének magát szent igéje által nekünk kijelenteni, mennyire erőtlen elménk őtet megfoghatja, eképen: Az Isten egyetlen egy (Deut 4, 35. és 32, 39. és 6, 4; Isa 45, 5–8; 1Cor 8, 4; Eph 4, 5–6; 1Tim 2, 5), lelki (Joh 4, 24), véghetetlen (1Reg 8, 27; Psal 147, 5), tökéletes (Deut 32, 4) Állat (Exod 3, 14; Jer 23, 23–24), kinek léte magától nagyon örökké (1Cor 8, 6; Act 17, 28; Rom 11, 36).³⁵

Ačkoli žádný w swětě Twor, co Bůh gt [gest], powěditi neuměl, (Nebo welikost ge, a krása slawné welebnosti geho wystžžena býti nemůž Žal 145, 3. a 5. proto že prebýwá w swětě nepřistupitedlném 1Tym 6, 16), a však se té newymluwné důstognosti Božské ljbilo, nám se w Pjsmě S. tak dalece, gak dalece mdloba našeho rozumu stačiti mohla, wygewiti: gmenowitě, že Bůh gest Gediná (Deut 4, 35; It 32, 39; It 6, 4; Iz 45, 5 etc.; 1Kor 8, 4; Effez 4, 5–6; 1Tym 2, 5), Duchownj (Jan 4, 24; 2Kor 3, 7), Neobsáhla (1Kral 8, 27; Žal 147, 5), Dokonalá (Deut 32, 4) Wěčná (Exod 3, 14; Ger 23, 24), sama od sebe gsaucý (1Kor 8, 6; Skut 17, 27; Řjm 11, 36) Bytnost, aneb Podstata.³⁷

34 BAYLY, *Practice of Pietie* (1642), 3 (a forráshivatkozásokat Medgyesi modern magyar kiadásának megfelelő szerkezetben emeltük be a főszöveg megfelelő helyére).

35 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 22–23 (a bibliai könyvek rövidítéseit a modern kiadás a 20. századi magyar rövidítésekkel emelte be a szövegbe; ezeket a megfelelő latin rövidítésekre cseréltük, hogy megkönnyítsük az angol, a német és a cseh szöveggel való összevetést).

36 BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist...* (1634), 2.

37 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 2–3. „Semmilyen teremtménye a világnak nem tudja megmondani azt, hogy mi az Isten. Kifejezhetetlen nagysága, méltóságának dicső szépsége, mert a megközelíthetetlen világosságban lakik, és mégis úgy tetszett a kifejezhetetlen isteni méltóságának, hogy a Szentírásban – amennyire bódult értelmünk megérteni képes – kinyilatkoztassa önmagát. Nevezetesen, hogy az Isten egyetlen, lelki, végtelen, tökéletes, önmagából származó lény és lényeg.”

Az angol eredetihez képest a német szöveget a már bemutatott sajátosságok jellemzik: terjengősség, öncélú bővítések, felesleges szószaporítás. Az „in der gantzen weiten Welt zu finden ist” szerkezetnek egyáltalán nincs megfelelője az angolban; a „define what God is” tárgyias szintagmát a „Gott beschrieben, und was Gott eigentlich seye, ergründen und aussprechen” szerkezet adja vissza, Isten említését megduplázva, a létigét határozóval bővítve, az ígét pedig megháromszorozva. A második ige „zuergründen” alakban ráadásul még a következő mondatban is visszatér, az Isten hatalmát és nagyságát említő olyan tagmondatban, amely megint angol előkép nélkül kanyarítódott ki a fordító tollából. Nem marad redundáns említés nélkül a harmadik ige sem, még egy mondattal később, szintén teljesen angol eredeti nélkül: ahol az angolnak elegendő a „his Majestie”, ott a németben „seiner unaussprechlichen Göttlichen Mayestät” áll. A körüljáró, terjengős szerkezetek burjánzásának szemléltetését még hosszan folytathatnánk. Comenius cseh változatában ezúttal nincs tartalmi rövidítés: a keresztény dogmatika alaptételeinek ökonomikus kifejtése nem tett szükségessé ilyet. Stilisztikai értelemben viszont ez alkalommal is működik a leegyszerűsítő és lényegkiemelő módszer. Már a felvezető mondatban a „gantzen weiten Welt” helyett csak a „swětě” főnév található melléknevek nélkül. Az Isten természetének meghatározására szolgáló három német ige (*beschrieben, ergründen, aussprechen*) helyett egyetlen „powěditi” főnévi igenév áll. A német szöveg alárendelő tagmondat tal fejezi ki Isten elérhetetlenségét („und er wohnet in einem Liecht, dahin niemand kommen mag”), helyette a cseh fordítás jelzőbe tömörítve adja vissza ugyanezt („prebýwá w swětle nepřístupně”). Mindezekben a helyeken mintha azt látnánk, hogy a német fordításhoz képest épp a Bayly szövegét jellemző tömörséghez és az azt megvalósító grammatikai rendhez tér vissza a cseh változat. A német szöveg felhasználását kétségtelennek kell tartanunk: az Isten nagyságára tett utalás és kifejezhetetlenségének második említése nem származhat egyebünét. Így nem az angol szöveg közvetlen ismeretét feltételezzük, hanem azt, hogy Comeniusnak a kézenfekvő és a Bibliából igazolható megfogalmazásokhoz való ragaszkodása nem-genetikus analógiát teremtett Bayly kidolgozásával. Egyes helyeken, úgy látszik, a cseh fordító nem talált a német (és az angol) megfogalmazással adekvát változatot: az „unbegreiflich” („incomprehensible”) melléknév jelentését a „wystjžena býti nemůž” létigei szerkezettel fejezte ki. Az utolsó mondat első tagmondatát Comenius teljesen elhagyta, helyette a „gmenowitě” kifejezéssel vezette fel a mondatot, amivel megint csak mintha a „thus” egyszerűségéhez talált volna vissza. A második tagmondatban felsorolt isteni karakterjegyek teológiai specifikumok, így szoros megfelelést mutatnak a két szövegben, noha sorrendi csere van köztük, ami itt is a tisztább követhetőséget célozza („einiges”, „Geistliches”, „Unendliches”, „Vollkommenes”, „Wesen”, „ewig”, „sich selbst ist” – „Gediná”, „Duchownj”, „Neobsáhla”, „Dokonalá”, „Wěčná”, „sama od sebe gsaucý”, „Bytnost, aneb Podstata”).

A harmadik szövegpélda a könyv végéről való, ahol a dogmatika teoretikus, majd a kegyes élet gyakorlati tudnivalóit még a vértanúság szélsőséges léthelyzetének értelmezése követi:

The Practice of Piety in dying for the Lord, is termed Martyrdome. Martyrdom is the testimony which a Christian beareth to the Doctrine of the Gospel (Sanguis Martyrum semen Ecclesiae), by enduring any kind of death to invite many, and to confirm al, to imbrace the truth therof. To this kind of death Christ hath promised a Crown: Be thou faithfull unto death, and I will give thee the crown of life (Rev 2, 10). Which promise the Church so firmly beleeveth, that they termed Martyrdom it self a Crown: And God, to animate Christians to this excellent prize, would, by a prediction, that Stephen, the first Christian Martyr, should have his name of a Crown.

Martyres acceperunt non dederunt coronas. Deo Martyrio coronatus. [...] Bern. Sermon. in Fest. Innoc.³⁸

Die würckliche Erweisung der Gottseligkeit in dem Sterben, welches umb des Herrn willen geschieht, wird genennet Martyrium ein Zeugnis, Welches nemlich ein Christ der Lehr des H. Evangelii giebet, in dem er alle Marter und Pein aussstehet, auch andere dardurch zu Annehmung gedachter Lehr zu veranlassen, und sie darinnen zu bestetigen. Und einem solchen Todt hat der Herr Jesus Christus die Kron versprochen, da er sagt: Sey getrew biss an den Todt, so wil ich dir die Krone des Lebens geben (Apo 2, 10). Welcher Verheissung die Christliche Kirch so festiglichen Glauben zugestellet, dass sie auch die Marter selbst eine Krone genennet,

Az Úrért való meghalásra nézendő kegyesség gyakorlás nevezetik martyrumságnak.

A martyrumság semmi nem egyéb, hanem oly bizonyágtételek a keresztyéneknek, mellyel az evangéliumnak igaz tudományát megpecsétlik (Sanguis Martyrum semen Ecclesiae) akármely halálnemet elszenvedvén, hogy sokakat az evangélium igaz tudományának vételére utasítsanak, mindnyájukat pedig, akik azt vötték, abban megerősítsék. E meghalás nemének ígérte Urunk a koronát. Légy hív, úgymond, mindhalálíg s néked adom az életnek koronáját (Apoc 2, 10), mely ígéretet az ecclesia oly állhatatosan hiszen, hogy magát is a martyrumságot koronának nevezi. És hogy a Krisztus mentől inkább neki biztathassa a híveket e felséges jutalomhoz, azt cselekedte mintegy jövendőt mondván, hogy sz. István, ki első lón a keresztyén martyrok között, a koronától venne magának nevezetet (Stephanus koronát tészén a görög nyelven).

Martyres acceperunt non dederunt coronam. – Leo martyrio coronatus. – Bern. Sermon. in Fest. Innoc.³⁹

Až potud o těch kteřj w Pánu umjragj: Připomene se něco y otěch, kteřjž pro Pána žiwoty swé skládaj. A ti slowau Mučedlnjcy, Řeckým pak gazykem Martyres, to gest Swědkowé, proto že ti ne gen osty, ale y krwj swau učenj Krystowu swědectwj dáwaj, že prawá gest k Nebi cesta, kterauž oni gdauce gineho ničeho ani toho žiwota nedbáj. Takowé smrti Pán korunu zasljbil, těmi slowy: Wěren bud až do smrti, a dámf korunu žiwota (Zgew 2, 10) kteremuž zasljbjenj tak sylně wěřila Cýrkew Křestanská, že y samo Mučedlnictwj, aneb Muky, Korunau nazýwali, a tjm se k žádánj gi sobě rozněcowali.

38 BAYLY, *Practice of Pietie* (1642), 490.

39 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 472–473.

und damit die Christen zu derselben angefrischet hat. Dahero auch Gott der Herr den ersten Märtyrer Stephanum (Act 7, 19 [recte: 59]) mit einem solchen Namen genennet, welcher eine Krone bedeutet oder heisset.⁴⁰

Gakož ne nadarmo se stalo, že prwnj Krystů Mučedlnjk Štěpán byl (Stephanus zagisté, korunu znamená) Skut 7, 59.⁴¹

A német fordítás alapján készült cseh szöveg ezúttal jóval kevésbé leegyszerűsítő és tömörítő jellegű, mint az előző két esetben. A két szöveg közötti tartalmi egyezés szoros és gondolatról gondolatra egymást követő, s noha a szó szerinti egyezés néhány azonos kifejezésben és szentírási helyben merül ki, a megfogalmazás módja mégsem annyira adaptáló-parafrazeáló, mint inkább a két nyelv természetes szórendi különbségei és szinonim szóválasztásai által indokolt. Ez persze mélyen elgondolkodtató, hiszen a kivonatos cseh fordítás épp azon a helyen teljesíti a szorosabb fordítási megfelelésnek a kor normái szerint értett kritériumait, ahol a kegyességgyakorlás erkölcsi előírásai közül a legmesszemenőbb következmény, az életnek az Úrért való feláldozása és e cselekedetnek az egész közösséget a tanításban megerősítő jellege kerül kifejtésre. A cseh emigráció és Comenius élethelyzetének körülményei, önértelmezésének mentális mintázatai egészen világosan kivehetők a fordítási technológia megváltozásából és az adaptált mű ilyen módon elnyert új tartalmi hangsúlyából.

A négy szöveg viszonyáról a szöveghelyek egyenkénti vizsgálata után a következők mondhatók el. Noha Medgyesi Pál nem szó szerint fordítja Bayly művét, fordítása tökéletes tartalmi és hangulati hűséggel követi az angol eredetit. A szerényebb képességekkel rendelkező ismeretlen német fordító törekedett ugyan a tartalom szoros követésére, azonban gyakorlatlanabb, ügytelenebbül szerkeszti meg mondanivalóját, kifejezőeszközeiben messze elmarad az eredeti stilisztikai bőségétől és árnyaltságától. Fordítását sok esetben terjengősség, öncélú bővítések és felesleges szószaporítás jellemzi. Comenius a német szöveget vette alapul, és a cseh nyelv 17. századi nyelvallapotának megfelelően készítette el a maga változatát. Nem törekedett teljes és szabatos fordításra. Számos esetben sűrített, tömörített, csak a gondolatmenet meghatározó fontosságú pontjainak kivonatát adta. Kihagyásai leginkább a teológiai és dogmatikai tételek kifejtése során fedezhetőek fel, Comenius a gondolatmenet szempontjából szükségtelennek ítélt részeket egészében kihagyta vagy nagyfokú tömörítést alkalmazott. Megfogalmazási módja következetesen adaptáló-parafrazeáló, mindaddig, amíg saját élethelyzetével (emigráció, üldözöttség és az Úrért való életáldozat) szorosan összefüggő tételek kifejtésére nem kerül sor. Ekkor fordítási eljárásában komoly változások következnek

40 BAYLY, *Praxis pietatis: Das ist...* (1634), 511–512.

41 COMENIUS, *Praxis pietatis, to gest...* [1637], 417. „Eddig azokról szoltunk, akik az Úrban hunytak el: Emlékezzünk meg azokról is, akik az Úrért adták életüket. Ezek egy szóval kifejezve vértanúk, görög nyelven mártírok, mindez tanúságtétel, mert nem csak a szenvedéssel, de a vérükkel is tanúságot adnak Krisztus tanításáról, hogy igaz az az út, amelyen járnak és semmivel nem törődnek, még az életükkel sem. Az ilyen halálért az Úr koronát ígért ezekkel a szavakkal: légy hűséges a halálig, akkor az élet koronáját adom neked. (Jel 2, 10.) Amely ígérethben a keresztény egyház annyira hitt, hogy magát a mártírságot vagy a szenvedést is koronának nevezte, amellyel arra serkentették magukat, hogy önmaguknak kérjék. Nem hiába történt az sem, hogy Krisztus első vértanúja István volt (Stephanus minden bizonnyal koronát jelent). (ApCsel 7, 59)”

be: ettől kezdve az alapul vett német szöveggel szoros tartalmi egyezés figyelhető meg, gondolatról gondolatra haladt a fordítással.

Comenius cseh nyelvű adaptációja nagy sikert aratott az exuláns cseh hívők körében mind Lesznóban, mind pedig Trencsénben és környékén. Azonban nemcsak pozitív fogadtatásban részesült a cseh nyelvű *Praxis*, hanem komoly bírálója is támadt a pirnai lutheránus prédikátor, a szintén cseh exuláns Samuel Martini z Dražova személyében, aki nehezményezte, hogy Comenius a kálvini teológiai tételeket követte a fordításában. 1635-ben harmincöt tételből álló vitairatot adott ki *Pět a Třidceti Mocných, Znamenitých a slušných Důvodů* címmel, amellyel elindította a vitát. Harmincadik tételében kifejtette, hogy a *Praxis pietatis*ban zavaros és sértő szavak vannak, amelyek megzavarhatják az olvasókat. Leginkább a szentháromságtant és az úrvacsorát kifogásolta. Válaszul Comenius még ugyanebben az évben kiadta *Na spis proti Jednotě bratrské od Sam. Martinia z Dražova... Ohlášení* című munkáját, amelyben kálvini értelemben beszélt az úrvacsoráról, sőt szövegében közeledés érzékelhető a zwinglianizmushoz.⁴² A vita nem zárult le ezzel a válasszal, mert Martini 1636-ban megírta *Obranou* című munkáját,⁴³ amely nem maradt fenn, azonban erre válaszul Comenius hittársa, Ján Felín (Felinus) elkészítette *Rozebráním* című művét, amelyben élesen támadta Martinit, védelmezte Comeniust és munkáját.⁴⁴ A lutheránusok részéről érkező bírálat természetesen úgyszólván magától értetődő következménye volt annak, hogy a kontinentális kálvinizmus Comenius számára alapul szolgáló svájci kiadásai a lutheránus területeken érvényesített dogmatikai elhagyások és módosítások nélkül tették közzé Bayly és Hall szövegének német fordítását. Ugyanakkor nem lehet nem észrevennünk azt sem, hogy a Comenius által kifejtettek helyenként ortodox kálvinista szempontból is kifogás alá eshettek.⁴⁵ Álláspontjának tüzetes tisztázása a predestináció kérdésében Dordrecht után kialakult eszmei frontok részletes áttekintését tenné szükségessé. A cseh testvérek közössége és a reformátusok között lehettek olyan kényes pontok, amelyek a két csapat közeledése ellenére problémát jelentettek. Ez teszi érthetővé, hogy a cseh nyelvű *Praxis* indulatokat gerjesztett nem csak a lutheránusok, hanem Comenius támogatói körében is. A kérdéses teológiai tárgyakban még számos vitairat íródott Comenius támogatói és ellenfelei között, amelyek vizsgálata nem része a jelen tanulmánynak. Csak annyit jelezhetünk, hogy a kutatás még nem tárgyalta e viták esetleges magyarországi recepcióját sem.

E teológiai kérdések helyett inkább azoknak az eredményeknek a nyomatékosságával zárjuk tanulmányunkat, amelyek e vizsgálatban elérhetőek voltak. Világosan kell látnunk, hogy azokat a karakterjegyeket, amelyeket Medgyesi Pál bravúros fordítói teljesítménye miatt a *Praxis pietatis* magyar változatának jellemzőiként ismerünk, nem tarthatjuk érvényesnek az e fordítással egyidejűleg Magyarországon ható cseh fordí-

42 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 395.

43 Uo., 403.

44 Uo., 403–404.

45 Hermann Ferdinand von CRIEGERN, *Johann Amos Comenius als Theolog: Ein Beitrag zur Comeniusliteratur* (Leipzig–Heidelberg: Winter, 1881).

tásra is. Comenius munkája eleve jóval gyengébb minőségű német eredetiből indult ki. Nagyjából azt a munkát tarthatjuk általa elvégzettnek, amire Szenci Molnár Albert jutott volna, ha ő végzi be az általa elkezdett fordítói munkát ugyanezen svájci német változatok valamelyike alapján. Hiszen ő volt az, aki Medgyesivel egy időben felismerte a praktikus életvezetési-kegyességi munka jelentőségét, és neki is látott az átültetésének. Azt követően és azért tett le a folytatásról, mert alkalma volt Medgyesivel magával megkonzultálnia fordítói tapasztalataikat, és tételesen összevetették a rendelkezésükre álló példányokat. Ennek során jöttek rá arra, hogy a német változat milyen hibás és hiányos, kiváltképpen a margójegyzetek közlésében, például a bibliai helyek és egyéb hivatkozások megadásában. Ezt a felismerésüket rögzíti Medgyesi Lónyay Zsigmondnak szóló ajánlása.⁴⁶ De – mint a német változatot itt minősítő „nagy változások, csonkaságok” kitétel mutatja – kellett legyen még néhány további tapasztalatuk a szövegek összevetésekor. Látniuk kellett, hogy az angol szöveg mennyivel tömörebb és nagyobb kifejező erejű a terjengős és pontatlan német változathoz képest. Fel kellett ismerniük, hogy nemcsak filológiai hitelessé, hanem nagyobb praktikus hasznúvá is csak úgy tehetik a munka magyar nyelvű megjelentetését, ha a fordítás közvetlenül az angol eredetiből készül el. Ennek végbevitelére Medgyesi volt az alkalmas kettejük közül. Nos, lényegében egy ilyen, kontrollszerkesztői-fordítói reflexióra képes társ hiányzott Comenius mellől. Gyanútlanul és kritika nélkül fogadta el kiindulásul a német szöveget, majd a filológiai hűség kívánalmát elejtve egyedül a kegyességi haszon szempontját érvényesítette átdolgozásának kialakítása során. Mindezek a döntései tökéletesen autentikus nyomjelzői a Fehérhegy utáni cseh emigráció eszmei és kegyességi tájékozódásának, és sokat elárulnak arról az alsó-magyarországi kontextusról is, amelybe beilleszkedve folytatták életüket és kulturális munkájukat. Ugyanakkor ez a kontextus számos elemében markánsan különbözik Medgyesi munkájától és annak fogadtatásától. Ez sajátos és önmagában is érvényes tárgya lehet a körültekintő filológiai, hermeneutikai és eszmetörténeti vizsgálatnak.

46 MEDGYESI, *Praxis pietatis, azaz...* (1936), 12–14.